

ПЕТРО СКАРГА Й ОСТРОЗЬКІ ПОЛЕМІСТИ: РИТОРИКА СУПРОТИВНИХ ДОКТРИН

У статті розкрито рецепцію творів Петра Скарги в українській літературі XVII ст., дискусію з українськими полемістами довкола вибору конфесії та символів віри, реакцію на його твори прибічників православ'я.

Ключові слова: православ'я, католицизм, рецепція, полеміка, риторика, папа римський, символи віри.

W artykule otworzone recepcję utworów Piotra Skargi w ukraińskiej literaturze XVII w., dyskusję z ukraińskimi polemistami odnośnie wyboru konfesji i symboli wiary, reakcję na jego utwory zwolenników prawosławia.

Słowa kluczowe: prawosławie, katolicyzm, recepcja, polemika, retoryka, papież, symbole wiary.

In article the reception of works by Peter Skarga in the 17th Century Ukrainian literature is disclosed. Also the discussion with Ukrainian polemistis round choice confession — Kraków, and creeds, reaction of adherents of Orthodoxy to the literary works by Peter Skarga are analyzed.

Keywords: Orthodoxy, Catholicism, reception, polemic, rhetoric, the Pope, creeds.

У 1565 році, незадовго до Люблінської унії, польський король Сигізмунд II запросив до Польщі єзуїтів. Цей орден був заснований 1534 року Ігнатієм Лойолою. У Речі Посполитій єзуїти досить швидко подолали протестантські течії і розгорнули тривалу боротьбу проти православ'я на польських, українських, білоруських і литовських землях. Основна мета ордену єзуїтів у Речі Посполитій — ідеологічно зміцнити королівську владу, укріпити шляхетську державу, стримати інтервенцію Московської держави на Захід. У Польщі, Білорусі та Україні єзуїти розвинули незнану доти освітню діяльність, виховуючи у своїх навчальних закладах вірних слуг Ватикану. В 1570 році вони відкрили найбільший освітній центр на Сході — Віленську колегію, яка в 1578 році одержала від польського короля Стефана Баторія права академії. Першим ректором академії папа римський призначив найвидатнішого діяча єзуїтів у Польщі Петра Скаргу.

Петро Скарга (1536–1612) — польський теолог і письменник-полеміст, проповідник і діяч контрреформаційного руху. У 1552–1555 рр. навчався в Краківській академії, де отримав ступінь бакалавра; як вихованець Яна Тенчинського разом із ним у 1560–1562 рр. перебував у Відні. Повернувшись у 1563 році, був проповідником у Львівському кафедральному соборі. У 1569–1571 рр. Петро Скарга перебував у Римі, де вступив до ордену єзуїтів. Невдовзі був висвячений на капелана. Після повернення до рідного краю він — викладач і проповідник єзуїтського колегіуму в Пультуську, а згодом —

у Вільно; із 1579 р. — ректор щойно створеної Віленської академії. Згодом Петро Скарга — душпастир костьолу св. Варвари в Кракові, від 1588 р. — надвірний проповідник короля Сигізмунда III, прославився своїми проповідями на сеймах. Письменницьку діяльність розпочав як енергійний полеміст, обґрунтовуючи необхідність унії з православ'ям («O jedności Kościoła Bożego», 1577), виступав проти варшавської конфедерації («Upominanie do ewangelików», 1592 та ін.); ідеї контрреформації мали також служити його найпопулярніші твори «Żywoty świętych» (1579) і переклад «Roczných dziejów kościelnych» (1603) Цезаря Бароніуша. В особі Петра Скарги шляхта вбачала речника ненавистної їй ідеї католицького абсолютизму, яку він проповідував у політичному трактаті «Kazania sejmowy» (1597), натомість високо цінувала його «Żołnierskie nabożeństwo» (1618) і «Pobudki do modlitwy 40 godzin» (1610).

На думку критиків, Петро Скарга належить до польських прозаїків Ренесансу [22, с. 399–411]. В епоху романтизму з легкої руки Адама Міцкевича і Яна Матейка постала історико-літературна легенда про капелана-патріота, який жертвовно любив свою вітчизну і пророкував її духовний занепад. Цей сюжет ліг в основу поеми Владислава Сирокомлі «Stare wrota» (1856). Ідеалізація образу Петра Скарги помітна в деяких наукових працях (Станіслав Тарновський, Ігнаци Хжановський). Згодом його фігуру стали оцінювати критичніше. Зокрема його звинувачували у нетолерантності до своїх супротивників і вважали одним із винуватців вибуху

рокошу Жебридовського (Вацлав Собеський). Об'єктивний портрет Скарги-письменника належить Станіславу Віндакевичу («Piotr Skarga», 1925), Янушу Тазбіру («Piotr Skarga, szermierz kontrreformacji», 1983), Станіславу Обірку («Wizja kościoła i państwa w kazaniach ks. Piotra Skargi», 1994), Єжи Зьомеку («Proza religijna. Piotr Skarga», 2012) та ін.

Єзуїти відразу почали будувати свої школи, добре їх обслуговували, заманюючи православних. Навколо численних шкіл і монастирів скупчилися єзуїтські проповідники, вчені-богослови, літературні діячі — полемісти, що розгорнули боротьбу проти реформаційних ідей, проти православ'я. Вони постановили планово затягувати в католицтво русько-українське боярство та інтелігенцію, а простий народ «сам піде за ними». На місцях захоплювали православні церкви і монастирі, перетворюючи їх у костьоли і кляштори, боролися з нижчим «схизматицьким» духовенством, що міцно трималося своєї віри. До того ж закликали й тодішні протестанти, їх провідник, князь Микола Радзивілл Чорний, воєвода віленський, був посвоячений із князем Василем-Костянтином Острозьким. Князь Микола Радзивілл почав закладати по своїх маєтках різні школи, заклав у Бересті Литовському й друкарню, звідки вийшла в 1563 р. відома Радзивіллівська Біблія.

Усе це бачив князь Василь-Костянтин Острозький, переконуючись, що й Україна-Русь сильно потребує освіти. Організованих шкіл в Україні тоді ще не було і православне духовенство одержувало звичайну домашню освіту. Він вирішив закласти добру школу в м. Острозі, цебто в своєму столичному місті на Волині, щоб підняти освіту православних і тим самим протидіяти католицтву, що ширилося в Україні.

У 1577 р. Петро Скарга випустив книгу «O jedności Kościoła Bożego», в якій в'їдливо висміяв православних, що вони не мають шкіл. Більше того, він твердив, що слов'янською мовою не можна провадити навчання взагалі, тому українцям застається одне: єднатися з Римом в унію, а мову приймати польську. І взагалі найкращий вихід — ставати поляками... І як на сміх усій Україні, Петро Скарга присвятив свою книгу... князю Василеві-Костянтинові Острозькому, найбільшому оборонцеві українського народу та його православної віри, чий предок був канонізований до числа святих православної церкви. Водночас Петро Скарга привітав князя Василя-Костянтина з тим, що його донька та старший син Іван-Януш не послушали батька й

перейшли в католицтво [25, с. 20]. Це був публічний виклик і князеві Василеві-Костянтину Острозькому, і всій Україні.

Князь Василь-Костянтин Острозький цей виклик прийняв і негайно розпочав заснування вищої школи в Острозі. Взірцем для організації школи, як і всього культурно-видавничого центру в Острозі, стали, очевидно, приватні католицькі й протестантські освітні осередки Речі Посполитої та деякі закордонні. Так, у царгородській патріаршій школі XVI ст., як і в інших грецьких школах, головними предметами навчання були: граматики, риторика і поетика, діалектика і філософія Аристотеля, також астрономія і деякі відомості з фізики, етика. В основу діяльності було покладено традиційне для середньовічної Європи вивчення семи «вільних наук»: предмети «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) та «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Проте новозаснована школа відрізнялася від західноєвропейських чи польських початкових та середніх шкіл насамперед тим, що освіта в ній спиралася на греко-візантійську культурну спадщину і мала національний характер. Відповідно до культурних, політичних та релігійних потреб України тут своєрідно інтерпретували гуманістичну ідею «тримовного ліцею» (тобто гебрайсько-греко-латинського), а гебрайську мову замінили на церковнослов'янську [8:1, 8, 12].

В історії української культури досі тривають дискусії, коли ж виникли «українські Афіни» в Острозі. Дипломат папи римського Антоніо Поссевіні у своєму донесенні, у вересні 1581 року, повідомляв папі, що князі Слуцький і Острозький «мають друкарні і школи, через які розповсюджується схизма» [23, с. 24]. Костянтин Харлампович вважає, що Острозьку академію засновано «у зв'язку з друкарнею, отже не раніше 1576–1580 років» [19, с. 244]. Михайло Возняк переконаний, що «1578, найдалі 1579 р., був роком основи школи та друкарні, в усякому разі обох рівночасно» [3:1, с. 338–339]. На думку Ярослава Ісаєвича, передмова до «Букваря» Івана Федорова засвідчує, що «організацію Острозької школи і друкарні завершено не пізніше першої половини 1578 р., а ймовірно — вже в 1576–1577 рр.» [9, с. 67].

Навколо академії утворився полемічний осередок, до початку XVII ст. найактивніший серед східних та південних слов'ян та волохів. Поряд із патріаршою академією в Константинополі та Венеціанським екзархатом, впливи яких поширювалися на грецькі землі та серед-

земноморські колонії, він став одним із провідних православних центрів. Літературно-публіцистичний гурток готував відповіді на антиправославні твори католицьких авторитетів, переклади таких відомих тогочасних діячів, як александрійський патріарх Мелетій Пігас та філадельфійський митрополит Гавриїл Север. В Острозі не цуралися і допомоги протестантів. Протестант Мотовило підготував відповідь на антиправославний трактат Петра «О jedności Kościoła Bożego» (1577).

Із твором Петра Скарги полемізує анонімний автор у «Посланні до латын из их же книг», що було складене між 1577 і 1581 рр. (відоме в списках 1581–1582 рр.). На твердження латинян, що їх папа, за прикладом Христа, є «сервус серворум деи, то есть слуга слуг божіих», автор іронізує: «А чого ж, яко Христос ходил, тако не ходит, но завжди его носять?» [17:9, с. 361], з гнівом зображає історію папства як криваву історію. Він нагадує про смерть «царя Маврикея» — «и сам папезж Внифатей того мужебойства был причинца» (361): 27 листопада 1602 року, захопивши в результаті виступу армії римський трон, керівник повстання Фока убив свого попередника, імператора Маврикія разом із синами і братами; в 1607 році фока декретував «вселенським єпископом християнства» свого друга і натхненника Боніфація III. «Коли ж на папезство кого узводят, без кровопролиття николи нет, яко се дѣло запершого Дамаса папежа, же одного дня не на рынку, але в самом костеле забитих zostало 137 человек зацных, окром тых, што пред костелем на улицах» [17:9, с. 365]. У творі наведено легенду про папесу, розвинуто дошкульну протестантську ідею про папу римського як антихриста, яку згодом підхоплять українські й польські полемісти (Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Іван Вишенський, Мартин Кровицький та ін.). Ім'я Петра Скарги автор анонімного трактату називає лише раз (на стор. 374), але з його книгою полемізує у багатьох місцях.

Найактивніший період публіцистичної діяльності осередку пов'язаний із Берестейським собором 1596 р. [10:9, с. 30]. Керівництво православним контрсобором, який діяв паралельно, здійснювали острозькі діячі Василь-Костянтин Острозький, Мартин Броневський, Гаврило Гойський, Дем'ян Наливайко, ієродиякон Кипріян, протопоп Ігнатій.

З Острозьким центром, розвитком освіти в Україні тісно пов'язана діяльність Кирила Лукаріса (1512–1638). Він народився у м. Кандія на

Криті, спершу навчався у Кандії під керівництвом Мелетія Власта, потім перебрався до Венеції, де ним опікувався грецький єпископ Маргуній, у 1588–1593 рр. студював у Падуї, де здобув ґрунтовні знання з давньогрецької, італійської та латинської мов, курсів діалектики, риторики, метафізики, етики, прослухав курс лекцій Галілео Галілея. Прибувши до Острога разом із Кипріяном та Гаврилом Дорофієвичем, розгорнув активну освітньо-викладацьку та перекладацьку діяльність. Після участі у Брестському православному соборі (1596), який осудив унію, виїхав з України, відвідав Віттенберг, Женеву, де слухав богословсько-філософські курси. У 1600 р. знову повернувся в Україну, виконуючи різні доручення александрійського патріарха Мелетія Пігаса. Пробувши в Острозі до 1602 р., виїхав до Александрії, став після смерті Мелетія александрійським патріархом (1603), а в 1608 р. — константинопольським патріархом [1, с. 20–46].

Відомі листи Кирила Лукаріса до Львівського братства. У першому з них, від 26 квітня 1614 року, він закликав братчиків до злагоди, взаємної поваги, уникнення розбрату, підкреслюючи, що тільки за умов єдності, далекоглядності, вміння поступитися в особистому заради поставленої мети, у другому листі, від 8 травня 1614 року, особливого значення надавав книгодрукуванню, розвитку освіти, вказував на необхідність братчиків розвивати і рухати науку, займатися самоосвітою [4:1, с. 203–204]. Збереглася також грамота константинопольського патріарха Кирила до православних із поясненням соборного визначення про знищення ставропігіальних прав, яке надіслав Мелетій Смотрицький (від 15 грудня 1626 року) [4:1, с. 287–289].

Петро Скарга у книзі «Na treny u lament Theophila orthologa do Rusi Greckiego nabożeństwa przestroga» (1610) наводить «Записку, содержашую завѣщание и исповѣданіе вѣры восточных патріархов, константинопольскаго и александрійскаго, чрез их посла Кирилла Лукаріса». Цю записку, запевняє Петро Скарга, вручив Кирило Лукаріс львівському архієпископу Яну Соліковському. Далі Петро Скарга наводить зміст цієї записки, суть якої зводиться до об'єднання церков: «Была между ними только нѣкоторая разность или вѣрнѣе разнообразіе, выражавшееся в различных обычаях, каких придерживался народ греческий и латинскій. Но если бы оказалось возможным достигнуть полного единенія восточной церкви с западною, то этого мы должны желать, хотя и нельзя надѣяться, чтобы это случилось в настоящее

время: теперь одна сторона, грѣхов наших ради, находится под властію иновѣрнаго государя; а государи и господа другой стороны, в наказаніе Божіе, не заботятся о согласіи в обычаях и религіи, словом, весь свѣт испортился. Думаю, что только существенное исправление жизни и великая сила молитв с обѣих сторон может, с помощью Божію, привести христіанскій мір к согласію» [7, с. 225–226].

Із цієї записки Петро Скарга виводить сім положень: 1) автор записки від імені своїх патріархів засуджує еретиків, якими визнає супротивників римської церкви і столиці св. Петра, бо вони ненавидять її і розходяться з нею в тих чи інших складових віри; 2) він визнає, що грецька і латинська церкви мають одну віру і розходяться тільки в обрядах; 3) визнає також, що патріархи і вся східна церква віддає шану столиці св. Петра, тобто римській церкві; 4) що цю столицю вони вважають першою між всіма церквами і матір'ю, якій повинні підкоритися неслухняні діти; свідчить, що патріархи і вся східна церква прагне до повного єднання зі столицею св. Петра, як зі своєю матір'ю, але що тепер, коли східна церква перебуває під турецьким ігом, цього досягти неможливо; 5) що саме турецьке рабство є Божою карою за гріхи — за упертість і гординю, що притаманні грекам і призвели до їх відколу від римської церкви; 6) жалкує, що західні держави, зокрема королівство Польське, страждають від еретиків [7, с. 227–228].

Виникає питання, чи справді була така записка і чи вона достовірна? Петро Скарга посилається на оригінал, який нібито зберігається у львівській капітулі. Постають і інші питання. Ясно, що Мелетій Пігас, патріарх александрійський, який послав Кирила Лукаріса із місією до Речі Посполитої, не розділяє погляду, висловленого в записці, про це свідчить хоча б його послання до Іпатія Потія [7, с. 229]. Отже, між запискою і посланням немає нічого спільного. І ще одне: як після такої записки пояснити поведінку Кирила (і Мелетія) на Брестському соборі 1596 року, підпис Кирила під актами цього собору, який піддав унію анафемі? Мелетій Смотрицький у своїй «Апологіі» свідчить, що після прочитання книги Петра Скарги «*Na trenu y lament Theophila orthologa do Rusi Greckiego nabożeństwa przestroga*» він виїхав на Схід і був упевнений, що в особі Кирила знайде однодумця щодо своїх уніатських задумів, та гірко розчарувався, бо Кирило Лукаріс і в розмові з ним, і в своєму катехізисі виявив себе як лютий ворог латинства [27, с. 2–28].

Пізніше цю думку Мелетій Смотрицький висловив у листі до Кирила Лукаріса (від 21 серпня 1627 року): «Я не знал сомнѣній, пока не прочитал твоего письма, которое ты оставил во Львове у тамошнего епископа Димитрія Суликовского; доказательством служит мое сочиненіе «Плачь», небезизвѣстное и твоему блаженству. Можешь судить, что испытывал я, когда доставили мнѣ это твое письмо. Мой «Плачь» почти во всем страдает лютеранством, а твое письмо во всем благопріятствует римскому исповѣданію, указывая во всѣх членах вѣры восточной церкви дѣйствительное единомысліе с западною... Но когда я прочел в Константинополе твое изложение никло константинопольского символа, составленное в разговорной формѣ, я, сверх ожидания, нашел, что оно противорѣчит твоему письму» [12:XI, с. 331–332].

Про обставини, що спричинили появу цього листа, знаходимо згадки у працях Петра Жуковича [6, с. 439], Юзефа Третяка [28, с. 227], Михайла Грушевського [5:VI, с. 35] та ін. Всі вони сходяться на тому, що записка Кирила Лукаріса була спровокована його арештом, до якого доклав руку Ігнатій Потій.

Кирило Лукаріс, безперечно, приділяв велику увагу розвитку освіти в Україні, виявляв значний інтерес до реформаційних учень, «його перебування в Острозі сприяло засвоєнню і переосмисленню там реформаційних ідей» [7, с. 138], він доклав чимало зусиль, сприяючи розвитку національної культури.

Ще одним острозьким полемістом, що привернув увагу Петра Скарги, був *Никифор Парасхес-Кантакузен* (?–1599) — вихованець Падуанського університету, у ньому розпочав свою діяльність як викладач і вчений, ставши в Падуї ректором наук «еллінських і грецьких». Згодом відійшов від викладацької та наукової діяльності, сім років займався проповідництвом у Венеції в грецькій церкві св. Марка, переїхав до Константинополя, у 1592 році став протосингелом патріарха, із 1593 року перебував у Молдавії, де вів проповідницьку, а також церковно-організаційну роботу. На запрошення князя Василя-Костянтина Острозького прибув до Острога, де зайнявся викладацькою діяльністю, брав участь у Брестському соборі 1596 року. За свою належність до православного віросповідання був ув'язнений у Хотинську фортецю. Після звільнення повернувся до Константинополя, здобувши тут звання протосенгела, місцеблюстителя патріаршого престолу. Звинувачений у шпигунській діяльності

на користь турецькому султанові, Никифор Парасхес був кинутий до Магдебурзької фортеці (біля Данцігу), де й помер.

Петро Скарга у книзі «Na treny u lament Theophila orthologa do Rusi Greckiego nabożeństwa przestroga» згадує про «вѣраломнаго Никифора», який «возвел на молдавський престол Михаила и на варшавском сеймѣ предан был заключенію. Выдав себя ложно за посла константинопольского патріарха», этот Никифор, опираясь на оеретичившуюся русскую шляхту, сколько мог противился св. унії, но ничего не успел» [7, с. 221–222]. Звісно, на Брестському соборі 1596 року Никифор Парасхес не видавав себе за посла константинопольського патріарха, він був ним насправді. Если послѣ всего этого Скарга рѣшился объявить его самозванцем, то это ясно показывает, что ничего лучшего для устранения вѣрѣтившагося противорѣчія он придумать не мог. Таким образом, подлог рассматриваемой записки не подлежит малѣйшему сомнѣнію» [7, с. 231–232]. Никифор Парасхес все життя боровся з латинством і впав жертвою у цій боротьбі.

Дуже багато для розуміння складності тодішньої полеміки між Петром Скаргою і українськими прибічниками православ'я дають праці українського письменника, педагога, культурно-освітнього діяча *Герасима Смотрицького* (?–1594). Він народився в с. Смотрич, тепер селище міського типу Дунаєвецького району Хмельницької області. Син дяка Данила, який упорядкував один зі збірників XVI ст., що містить «Сказаніє Афрідітіана», «Мениндрові мудрості», повісті про Яна Гуса, Герасим був міським писарем у Кам'янець-Подільському, де його шанували як вченого-книжника. У 1576 р. його запросили до Острога для видання Біблії. Тут він очолив науковий гурток, став ректором колегії. У 1578 р. підготував «Буквар», в 1581 р. за його участю видана «Острозька біблія», до якої він написав прозову та віршову передмови.

Він є автором полемічних трактатів «Ключ царства небесного», «Календар римський новий», написаних слов'яно-руською та давньоукраїнською мовами і виданих 1587 року в одній книзі. Його книга складалася з присвяти Олександру Острозькому (сину князя Василя-Костянтина), передмови «До народов русских, короткая а пилкая предмовка» і двох публіцистичних статей — «Ключ царства небесного, и наше христианское духовное власти нерешимый узел» та «Календар римский новий». Безпосереднім поштовхом до виступу Герасима Смотрицького була брошура Бенедикта Гербеста

«Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historia: dla iedności» (1586), яка містить низку тез, що не виходять за межі книги Петра Скарги «O jedności Kościoła Bożego».

Герасим Смотрицький дискредитує твір єзуїта, написаний так, як «як ему шатан казал», єзуїти, «лихи тые зміе», яким «нашы Евъвыф волно нахилиють ухо», а за Евами дають себе зводити й «Адамове» — чоловіки. Образ «змія»-єзуїта стає одним із найдошкульніших у творі. Численні «намісники бога на землі» «ся и трули, и дѣти родили, и многіе ереси плодили» (натяк на папесу. — О. А.); папи, як тирани, «иных посполитых подобно и бьют», коли ті їм не поклоняються «со страхом и трепетом», вони мають величезні багатства «з сторони свѣта». Сам «календар римський новий» в інтерпретації автора виступає як один із актів папської сваволі, бо папа зовсім не зважає на природні закони, і єзуїт хотів би навіть назви місяців «перехрестити» у римську віру і «под. послушенством папы свого привести». «Человѣк бѣднѣй, убогий, который от праці рук своих и в потѣ лица мусит ясти хлѣб свой и с тоє ж праці и поту мусит досыть чинити и давати пану, што ему розкажут. Звык был от предков своих отдавати, што належало богу и что належало пану. Тепер юж в тоє жадным способом гаразд потрафіти не может. Пан ему кажет у дни святые, богу ку чти и хвалѣ ведле звычаю церковного давного належачие робити. Боится и бога, боится и пана. Мусит болшого опустити, а меншему служити. Бо в оном слышает, же есть долготерпелив и многомилостив, а сего вѣдает, же есть коротко терпелив и троха милостив. Если не его тѣло поведут, теды воловое певне» [18, с. 228].

Погляди, близькі до тих, що обстоював Герасим Смотрицький, знайшли свій розвиток і в творчості іншого діяча Острозького культурно-освітнього центру *Христофора Філалета* (? — після 1650 р.), справжнє прізвище Мартін Броневський. Він походив із польської шляхти, що осіла в околицях м. Ясла. Дворянин Сигізмунда III і Стефана Баторія (1577 року був королівським секретарем). У 1578–1579 роках разом із А. Тарановським відбував посольську місію у кримського хана Махмета Гірея, з цієї подорожі склав Стефану Баторії звіт, відомий під назвою «Tartariae descripto» (виданий у Колонії в 1595 році у колективному збірнику), в якому описав життя і звичаї кримських татар, їхнє громадське і політичне життя [29:2, с. 28]. Ігор Мицько пише, що перші відомості про нього зустрічаємо у матеріалах Торунського собору 1595 року.

З 1598 року він є довіреною особою князя Василя-Костянтина Острозького у стосунках із віленським воєводою Кшиштофом Радзивіллою, перебував у близьких стосунках із Кирилом Лукарісом. За рекомендацією останнього до нього приязного листа написав александрійський патріарх Мелетій Пігас [14, с. 84].

Христофор Броневський є автором відомого політично-полемічного твору «Алохрѣсѣ або odpowiedź na xiążki o synodzie breskim imieniem ludzi starożytney religiey greckiey przez Christophora Philaleta w poruwczą дана» (1597, далі цей твір ми називатимемо «Апокрисис» за перевиданням 1599 р.). Цей твір написаний як відповідь на книгу Петра Скарги «Synod Brzeski» (1597), яка була видана спершу польською, а наступного року давньоукраїнською мовами. Петро Скарга у своїй книзі порушив питання, які обґрунтовують одне загальне положення — законність Брестського собору і його постанов. Автор намагається довести чинність цього собору як з боку зібрання, так і з боку самого процесу його ведення. Оскільки головним пунктом його постанов було визнання главенства римського папи, то в книзі зроблено спробу обґрунтувати це положення з теоретичного, історичного і практичного поглядів. До «Апокрисису» залучено величезну кількість офіційних і приватних документів; природний талант, блискуча богословська ерудиція допомогли Христофору Філалету до ниточки розібрати твір Петра Скарги, виявити його слабкі місця і дійти висновку, що «совершившийся фактъ уніи былъ плодомъ вѣроломства нѣсколькихъ лицъ, измѣннически злоупотребившихъ своимъ высокимъ положеніемъ въ церкви съ цѣлію улучшить свое внѣшнее благосостояніе, — удовлетворить своимъ личнымъ чисто эгоистическимъ интересамъ» [7, с. 143–144].

Про життя та діяльність українського полеміста, діяча Острозького науково-літературного гуртка *Василя Суразького (Малюшицького)* (?–1604/1608) майже нічого невідомо. Ігор Мицько, посилаючись на відповідні документи, пише: «Народився в сім'ї королівського писаря Андрія Івановича, власника Суража. У документах фігурує як «пан Василь Андрійович Малюшицький, старший строїтель і патрон шпиталю острозького і всіх іменій, до того шпиталю належачих» [14, с. 100]. За припущенням Ярослава Ісаєвича, брав участь у підготовці Острозької Біблії (1581), у 1583 р. був міським писарем в Острозі, згодом — суразьким старостою й управителем маєтками заснованого 1585 р. ост-

розького шпиталю. 1590 р. брав участь у диспуті з єзуїтами. Імовірно, за дорученням князя Василя-Костянтина Острозького був зв'язковим при російських посланцях на виборах польського короля у серпні 1587 року. З його іменем пов'язують праці «О единой истинной православной вѣрѣ» («Книжиця в шести відділах», 1588), «Псалтырь с Возследованіемъ» (1598).

«Книжиця» містить критику брошури Бенедикта Гербеста, а також Петра Скарги, вставка починається словами: «Сего ради таковыхъ...» і до «то како истинно обрящется» (с. 724–772). Василь Суразький двічі згадує книгу Петра Скарги «О jedności kościoła Bożego», вказує рік і місце її видання. «Во второй части, — пише автор, — въ роздѣлѣ шеснадцатомъ къ концу, о исхожденію Духа Святого, на картѣ 284), гдѣ споминаеть учителей старыхъ!.. Римскихъ и Греческихъ, которые якобы мѣли и отъ Сына Духу Святому исхожденіе признавати. Межи ихже и Діонісія святого Ареопагыта спомянувши, не кладе в личбу съ ними, такъ мовячи: “Діонісія Ареопагыта не личе, бо тенѣ Латинский костель будоваль въ Франциі”. Смотри ми пилне хитраго умышлення, на простаковъ учиненаго премудрое Латыны. Яко властнаго Греческаго старожитнаго учителя вселенскаго, и паче всѣхъ преизящнаго феолога священнаго и преблаженнаго Діонісія» [15:2, с. 724–725].

Петра Скаргу український полеміст звинувачує в тому, що він «точію имя блаженнаго Діонісія споминаеть, ученіе же его затираючи минаеть», і далі докладно розбирає той уривок, який він цитує з книги «О jedności kościoła Bożego» [15:2, с. 725–726]. Тепер цілком зрозуміло, через що Василь Суразький звертав увагу лише на слова Петра Скарги про Діонісія Ареопагіта. Писання цього отця церкви були найулюбленішим читанням автора «Книжиці», він добре їх знав і не міг обминути без своєї уваги того місця книжки Петра Скарги, де зустрів неправильне, на його думку, тлумачення слів Діонісія Ареопагіта.

Далі Василь Суразький каже: «Пачеже яко и отъ самихъ Римлянъ нѣцѣи признавають, яко Римскій костель до исповѣданія истинна вѣры приложилъ исхожденіе Духу Святому и отъ Сына» [15:2, с. 724–726]. Як на доказ правдивості своїх слів, автор посилається на книжки Петра Скарги й на одно місце з книги Бенедикта Гербеста. У цих посиланнях знаходимо звичайний осуд «явнаго й безстуднаго змішлення Латинскаго» й звертання до «возлюбленныхъ Господемъ православныхъ христанъ». Наприкінці вставки помічаємо заповнену виключно

цитатами зі Святого Письма сторінку. У розглянутих двох вставках слід підкреслити цитати з творів Діонісія Ареопагіта, пояснення до них і похвали цьому отцеві церкви, а також критику Петра Скарги й Бенедикта Гербеста. Саме в цих частинах вставок ми бачимо цікаві вияви оригінальності Василя Суразького, найменшу залежність від джерел.

Важлива роль в обороні православ'я належить *Івану Вишенському* (? — між 1621–1633). Він найпомітніший серед українських письменників кінця XVI — початку XVII ст. своїм талантом і незвичайною плодovitістю. Народився у селі Судова Вишня, тепер місто Львівської області, нерідко називав себе «Иоанном, иноком з Вишнѣ». Замолоду жив у Луцьку, а потім, ймовірно, належав до Острозького літературно-наукового гуртка другої половини XVI ст. Освіту здобув у якійсь початковій школі, можливо, при Перемишльській єпископії. Одні дослідники, спираючись на твердження з його творів («граматичного дроб'язку не вивчав, риторичних іграшок не бачив, нічого філософського, високозаносного не чув»), вважають, що він мав лише початкову освіту, інші стверджують, що кілька років навчався в одному з європейських університетів. У списку студентів Краківського університету середини XVI ст. зафіксовано ім'я: Іван Миколайович Вишінський. Не виключено, що це й був майбутній полеміст. Деякі дослідники, ототожнюючи цю особу з Іваном Вишенським, ладні були припустити, що Вишенський (або його рідний брат) у 80–90-х роках служив при дворі князя Острозького. Проте такий висновок, як справедливо відзначали Агатангел Кримський [11:9, с. 221–222] та Василь Щурат [21:1, с. 50–52], можна вважати необґрунтованим. Один збіг прізвиськ ще не дає права ототожнювати Івана Вишенського з цим «паном Вишенським», тим більше, що в кінці XVI — початку XVII ст., судячи з матеріалів, опублікованих Василем Щуратом [21:1, с. 50–52], людей, що мали прізвище Вишенський або Вишенський, було немало.

У творах письменника зафіксовано його перебування у Спаському монастирі біля Перемишля, в Унівському монастирі у Львові, а також у містах Луцьку, Острозі, Жидичині. В. Колосова вважає, що постригся в монахи в Дубнівському Преображенському монастирі [10, с. 128–132]. Юрій Мицько пише: «У 1596 р. вже був на Афоні, куди йому направив листа Мелетій Пігас. Очевидно, письменник у дні своєї юності якийсь час проживав у Луцьку, де міг зустрітися із Артемієм Троцьким, який перебував там на еміграції, або

ж із його учнями. Схоже, лише їх впливом можна пояснити його глибоке знання творів Максима Грека [20:3, с. 294–315]. На початку XVI ст. Іван Вишенський приїхав в Україну. Про його короткочасне перебування в Україні дізнаємося насамперед від Ігнатія з Любарова, біографа Йова Княгиницького. З розповіді Ігнатія випливає, що він приїхав в Україну до Йова Княгиницького в Угорники, коли той тільки-но повернувся з Дерманського монастиря, де допомагав друкувати «Охтаик». На прохання острозьких діячів написав (після 1600 р.) відповідь на книгу Петра Скарги «О jedności Kościoła Bożego».

У запальних і жагучих висловах Іван Вишенський викриває католицизм. Католиків він називає «убогими», «хитрими», «злоковарними», «бесславними», «гордыми». Полемізуючи з Петром Скаргою, не аналізує, не переконує, а просто заперечує погляд опонента на тій лише основі, що той католик і не може мати рації. Однак деякі тези опонента Вишенський розбирає більш детально. Так, Петро Скарга стверджує, що католицька церква походить від апостола Петра, який був першим римським єпископом, із чого випливає висновок про сиву давність католицької церкви порівняно з православною. Оскільки православ'я виділилося із християнства пізніше, воно є ніби «дочірньою» конфесією порівняно з католицькою. Іван Вишенський заперечує це твердження, зводячи історію східного християнства до Єрусалима, у якому проповідував сам Христос, і тому вважає православну віру первісною: «Первая востояная церковь благоверием ся о Христѣ основана, потом сына — римский костел породила» [2, с. 51].

Вишенський розуміє програму унії Петра Скарги як насильницький перехід православних Речі Посполитої в католицизм. Провідниками цієї продуманої і спрямованої політики впливу на православних віруючих, щоб ослабити їх віру, він вважає: а) польську адміністрацію, яка піддає православних дискримінації; б) орден єзуїтів, що здійснює план перетворення православних у католицизм через єзуїтську систему виховання. Пристрасні, гнівні й лайливі слова застосовує він для характеристики єзуїтів: вони і «лукавии», «блюзнячи», «машкарники», «иисусохулители», «вшетечники», «с поставы зверхней — покорный, склонный, облесный, а внутри — превратный, хитрый, злобный, неуставичный», з «лагояными словами и покорными прозбами».

Вихідців із єзуїтських колегій він описує так само непринадно: «все они блаженной на-

уже супротивниці — горды, величавы, пишны, надуты, велеречиве, самохвалны фарисеи, клеветники, лжелюбцы» [2, с. 66]. Головне, чому навчаються, на думку Вишенського, в єзуїтських школах, — це «латынскому мудрованию», від якого і втрачають свою православну віру. Більше всього обурює автора «поганских наук блядословие»; «и в художестве риторскаго наказания и ремесла (эллино-или-латинумудрных во причастии общения несм был ими навик что от хитродialeктических силогизм темже и ни мудрования хитрословного)»; «изучивши граматыку, рыторычку тога уж... ю дмут, даскалами имудрыми ся зовут, проповедуют, учат» [2, с. 72].

Літературна спадщина Івана Вишенського припадає на 1588–1615 рр. і складається з 16 творів. Десять із цих творів, разом із трьома передмовами і змістом, він у 1599–1600 р. об'єднав у рукописну «Книжку», яку, мабуть, планував видати в Острозькій друкарні. Збірник підготовано за зразком острозької «Книжиці» в десяти главах (1598), в якій було анонімно опубліковано скорочений варіант «Писания к утекшим от православное вѣры епископом» — єдиний твір Вишенського, надрукований за життя автора.

До «Книжки» входять: «Обличение диавола-миродержца» (1599–1600), «Писание до князя Василя» (Костянтина Острозького; 1598–1599), «Порада» (після 1596 р., очевидно, 1599–1600), «Писание до всѣх обще, в Лядской земли живущих» (1588), «Писание к утекшим от православное вѣры епископом» (1598), «Извѣщение краткое о латинской прелести» (1588–1589). Отже, твори в «Книжці» розташовано автором не в порядку їх написання, а відповідно до композиції збірника. Прагнучи довести кількість розділів до десяти, як в острозькій «Книжиці», автор включив до збірника три невеличкі фрагментарні статті — «О еретикох», «Загадка философом латинским», «Слѣд краткий» (всі — 1599–1600 рр.); крім того, тоді ж, в 1599–1600 рр., виписав сюди із якогось болгарського рукописного збірника повість під заголовком «Новина, или вѣст, о обрѣтении тѣла Варлаама, архиепископа охридскаго града, в градѣ Велис убитаго и в рѣку Вардар вѣврѣженнаго» (справді убитого турками 28 травня 1598 року в місті Велесі).

У 1600–1615 рр. Іван Вишенський написав ще шість творів: «Краткословны отвѣт Феодула» (1600–1601), послання «старицы Домникии» (1605), «Зачапку мудраго латынника з глупым русином» (1608–1609), послання «братству лвовску» та «отцу Иову» (Княгиницькому; обидва — 1610 р.) і «Позорище мысленное» (1615–1616).

У таких посланнях, як «Извѣщение краткое о латинской прелести» (1588–1589), «Краткословны отвѣт Феодула», «Зачапка мудраго латынника с глупым русином» (1608–1609), Іван Вишенський, полемізуючи з єзуїтом Петром Скаргою, викриває войовничість католицизму щодо українства, виступає проти схилання перед латино-польською освітою, ратує за національну школу і благотворний вплив реформованої православної церкви в піднесенні культури і етики народу. У «Краткословны отвѣт Феодула» автор пише про трактат «О jedności kosciola Bożego»: «...Прочитал есми несладко а брідко тую составленную скаржину лжу, от котрого вкуса, во истину вам глаголю, мало есми не врацал, дивуючися той смертенной потраве латынского мудрования, которую во истину кто со сладостию поживати хошшет оттруется и нагле неверием здохнет» [2, с. 160].

Обурений Брестською церковною унією 1596 року, Іван Вишенський підготував «Писание к утекшим от православной вѣры епископом» (1598). Для письменника «згода» з Ватиканом — це наслідок зради лжепастирів, які боялися відповідальності перед народом за своє огидне, розгульне життя, віддалися під опіку римського папи. Автор дає вбивчу оцінку учасникам унії, викриває порочну систему посвячення на церковні посади, запроваджену польським королем в Україні. У памфлеті протиставляється споживацьке, далеке від християнських постулатів життя кріпосників у єпископських мантиях і злиденне існування пастви. Іван Вишенський закидає «шовкоподібним», із «ситими трибухами» владикам: «Вы их пота мешки полны грошми золотыми... напихаете.. а тые бедници щелюга, за што соли купити, не мают» [2, с. 84].

У «Писании» порушується проблема рівності людей перед Богом і в громадсько-церковному житті. Зриваючи з «божих уст» штучний ореол шляхетності й святості, Іван Вишенський звертається до їх недостойного сумління: «Питаю теды тебе, ругателя имени, чим ты лепший от хлопа? Албо ты не хлоп такой же, скажи ми!». Публіцист доходить висновку, що «простаки христові», хлопи, «алчущие правды», «поруганные, посмеянные, битые и убитые — лепшие и цнотлившие и славнешие» від владик, чийми душами диявол володіє, бо ж «прості хлопи» тримаються батьківської віри і заповідей Христа.

В одному з програмних творів полеміста «Обличение диавола-миродержца» (1599–1600) з'ясується суспільно-етичний ідеал Івана Вишенського. Ним є «голяк» Ісус, тобто чесність,

добро, справедливість і безкорисливість. Цей ідеал у всій повноті можуть досягнути лише окремі праведники, доходячи до стадії монаха-аскета. Та до цього ж еталона мають прагнути й інші православні, щоб спорудити гармонійне суспільство рівності й братерства. Тобто в основі світогляду письменника лежить антропоцентризм і людська особистість, та й суспільство майбутнього трактується з позицій раннього християнства. Така постановка питання про людину як особистість, а не раба Божого, не бидла безсловесного єднає Вишенського з мислителями Відродження.

У своїх закликах полеміст часто спирається на давнє, візантійське походження, прагнення до аскези, відречення від світу з його пристрастями. Саме звідси і суперечність змісту його творів. З одного боку, Іван Вишенський співчуває простим людям, що терплять наругу від жадібного духовенства, з іншого, на відміну від Петра Скарги, не згадує про тих, хто терпить знущання світських панів.

Ідеал Вишенського не в соціальному прогресі, а в Афонській чернечій республіці. Він заперечує європейську освіту навіть у її православному варіанті, виступивши проти запровадження у Львівській братській школі вивчення «семи вільних мистецтв», закликаючи: «Хай буде Русь проста, дурна, невчена, а тільки перебувайте у православній вірі!». Полеміст заперечує також «латинську і мирську мудрість», кажучи, що краще не знати Платона і Аристотеля, а читати лише Євангеліє, Псалтир та Часословець; це дасть спасіння душі, а філософія — пекельний вогонь.

Незважаючи на різючі розходження і навіть антагонізм Петра Скарги й Івана Вишенського, Володимир Перетц помічає у їхніх творах чимало спільних рис, насамперед у плані критики «власть імущих»; обидва полемісти беруть на себе право кинути «глас» до всіх, громити беззаконні порядки, з риторичним громом критикувати злодійсько-нелюдське життя владик. У цьому аспекті їхній індивідуальний стиль дуже схожий, привертають увагу інтенсивне нагромадження однорідних понять-образів, багатство синоніміки, побудова низки окличних, запитальних чи констатуючих речень за однією синтаксичною структурою, що надає цілому твору виразної ритмічної експресії [16: XIX, с. 39–42].

Петро Скарга в «Urominaniu do ewangelików», наприклад, нічого не приховуючи, сміливо і гостро розвінчує недоліки католицького духовенства, що допомагають рости

і ширитися реформаційним ідеям, скерованим взагалі проти ієрархії: «Barziej ich zły żywot heretyki mnoży, niżli ministrowskie kazanie; cztery plebaunie jeden trzyma, a czterech dusz w nich Bogu nie pozyszcze; dochody bierze, a w plebaniej nie postoi; dziesięciny dogląda, nauki nie piluuje. W Polsce mieszka, a Litewskie kościoły z pieniędzy łupi, zgubą dusz ludzkich powinne bogacą, co na obronę i pomoc zbawienną nadano, to oni na swe wczasy i domy obracają». В іншому місці Скарга вигукує: «Co aksamitów, kitajek hatłasów i jedwabiów podrze Polska? Mogła by z tego wielkie i mocne zamki budować, kościoły, klasztory, szpitale i domowe wielkie nędze ogarnując. Dostatków tych używamy, jako byśmy ich nie mieli. Bo wszystkie w błocie zostają» [26, с. 359–360].

Про це саме говорить Скарга у 8-й сеймовій промові з докором і обуренням: всі, бачить він, від малого до великого не дотримуються помірності: «Každy chce wino pić: już nie tyło woda, na którejchmy przestawali, ale i piwo niezdrówie młodym i zdrowym; jedną na dzień kwartą wina do roku sto złotych blisko utraci. Rzadki panosza bez jedwabiów, bez poszóstnych koni, bez kilanaście pachółków i barwy jedwabnej; bez kolebek i strojnych obitych koczych jeździć nie chcą; już siodła tyło woźnicze zostały, w wozie koń za kila set złotych. z jazdy szlacheckiej zostali się wozowuicy, podusznicy, pierznicy: z łózkami, z pierzynkami jadą. Zbrojny i jezdny pachółek zginął i siła męska rozkoszami struchlała. Białe głowy tak w ubiorach i strojach swoich przebrały, iż końca utratom niemasz: na jedwabie, złotogłowy, ogony i ferety i karety utrat nie przeliczysz...» [26, с. 359–360]. І в цій розкоші й нестримному марнотратстві бачить проповідник знаки загибелі держави.

Схожу тональність помічаємо у творах Івана Вишенського. У посланії до єпископів наш автор вкладає в уста владикам такі горді слова, в яких відчутно ледве приховану іронію: «Тые хлопи простые въ своихъ кучкахъ и домкахъ сѣдятъ, а мы првдся па столахъ епископскихъ лежимо; тые хлопи зъ одное мисочки поливку або борщикъ хлебчуть, а мы предся по колкодесять полмисковъ rozmaityми смаками уфарбованыхъ пожираемъ; тые хлопи бѣтцкимъ албо муравскимъ кгермачкомъ ся покрывають, а мы предся въ гатласѣ, ядамашку и соболехъ шубахъ ходимо; тые хлопы сами и панове и слуги собѣ суть; а мы предся предстоящихъ барвяноходцевъ по колкодесять маемо; передъ тыми хлопи нѣхто славный шапки не здойметъ, а передъ нами воеводы здоймають и низко кланяются» [2, с. 98].

У цьому ж посланні Іван Вишенський подає пряме й одкровенне пояснення, звідки і за який рахунок постала, з одного боку, пишність владик і шляхти, а з іншого — бідність хлопа, що на них працює; автор різко запитує: «Не ваши милости ли сами обнажаєте изъ оборо конѣ, волю, овцы, у бѣдныхъ подданныхъ волочите дани пѣняжные, дани пота и труда отъ нихъ вытгаєте, отъ нихъ живо лупите, обнажаєте, мучите, томите, до комягъ и шкутъ безвременно зимою и лѣтомъ въ непогодное время гоните; а сами яко идоли на одномъ мѣстцю присѣдите, или если и трафится того трупа опдолотворенаго на другое мѣстце перенести, на колыскахъ, якъ бы и дома сѣдячи, безскорбно преносите; а бѣдные подданные и день и ночь на васъ трудятъ и мучаютъ; которыхъ кровь, силы и праці и подвига высавши и нагихъ въ оборѣ и коморѣ учинивши, — вырванцовъ вашихъ, вамъ предстоящихъ, фалюндышами, утрѣфинами и каразіями одѣваєте, да красноглядствомъ тыхъ слуговинъ око накормите» [2, с. 100].

І в цьому ж посланні до єпископів-вельмож він порушує питання про соціальну нерівність і висуває велику й нову для суспільства того часу думку — про братство і рівність великих і малих; про рівність не лише правову, а й істотну. Це місце його послання випереджає все, що коли-небудь було висловлено в цьому сенсі, у визначеному, чіткому і різкому формулюванні: «...Іоань євангелистъ не тыхъ, которіє си въ злоголавыхъ подушкахъ и китайчанахъ пелюхахъ родятъ, блажить, але которіє ся убого въ земны(хъ) богатства(хъ), но (въ) небесны(хъ) богатства(хъ) отъ бога свыше родятъ — сихъ вѣрными и зацными быти розумѣть...» [2, с. 101].

Петро Скарга не раз піднімав голос на захист обездоленого і замученого податками селянина, незважаючи на те, що далеко не розділяв крайніх поглядів аріанів і навіть помірних поглядів Миколая Рея. Передбачаючи політичний розлад і економічний крах, які можуть спіткати країну, Петро Скарга мав мужність виступити з принциповою вимогою заперечення рабства і кріпосництва; про це він каже у 7-й сеймовій промові, у параграфі, який має заголовок «Ubodzy kmiecie zniewoleni». Зважаючи на значення цього параграфа, наводимо його: «Dotknąć by i onego złego prawa, którym kmiecie i wolne ludki, Polaki i wierne chrześcijany, poddane ubogie, niewolnikami czynią, jakoby mancipia kupieni abo na wojnie sprawiedliwej pojmani byli; i czynią z nimi drudzy, co chcą, na majątności i na zdrowiu i gardle, żadnej im obrony

i forum żadnego o krzywdy ich, drugdy nieznośne, niedając i na nich supremum dominium, na które się sami wzdrygamy, stawiając... Jeśli nie kupieni ani pojmańcy, jeśli Polacy tejże krwi, nie Turcy ani Tatarzy, jeśli chrześcijanie: czemuż w tej niewolej stękają?» [26, с. 360].

У 8-й сеймовій промові, нагадуючи про пригноблених і пограбованих сиріт і вдів, які день і ніч ремствують на порушення їх прав, Петро Скарга звертає увагу слухачів і на Авелів, які постійно, за законом, страждали, від Каїнових братніх рук: «O Boże mój, jako wiele krwi Ablów niewinnych ziemia ta w się przyjka i przyjmuje, która z ziemi ustawicznie o pomstę do P. Boga woła. A ona krew abo pot żywych poddanych i kmiotków, który ustawicznie bez żadnego hamowania ciecze, jakie wsztykiemu królestwu karanie gotuje?» [26, с. 367–368].

Постійно звертається Петро Скарга до цих думок; з тією ж манерою, яку спостерігаємо в Івана Вишенського, він говорить про це і в своїх недільних і святкових проповідях: «O jako się przed P. Bogiem wymówim, gdy na zbytkach, strojach, koniach, wozach, pachółkach utracamy chleb ubogich. O jakobyśmy wiele szpitali wspomogli, byśmy pychy i próżności i pompki nie karmili, a łaknącym i od głodu umierającym ogony sukien niewieścich i ferety i pasamany i frędzle i inne do pokrycia uczciwego nie potrzebne zbytki dawali» [24, с. 4].

В «Upominaniu do Ewangelików» Петро Скарга вкладає в уста селянина бентежну і правдиву молитву: «Panie, wždy mi pofolguj, jako mi ksiądz folgował, wždy nie tak ciężko, wždy nie zaraz, wždy mi słomę zostaw, jako ksiądz zawždy czynił». A panowie co odpowiadają: «Chłopie milcz, daj i skórę, idź, byś chciał z swoją spowiedzią i do dyabła». O niesłychane tyraństwo!» [26, с. 287]. У 3-й сеймовій промові він докоряє шляхті, котра постійно свариться між собою і доходить згоди хіба що у вузьких партикулярних інтересах: «Gdy dziesięcin nie dać, a nick ościołom Bożym nie wrócić, a poddane i ubogie uciskać, — to wam zgoda!» [26, с. 345]. Він починає 7-му сеймову промову грізним нагадуванням, що «ubodzy uciśnieni... o pomstę wołają», і наводить повчальний історичний приклад, коли така помста відбулася [26, с. 374]. Нарешті, у 3-й сеймовій промові, обґрунтувавши користь і необхідність усіх суспільних прошарків, уподібнюючи їх до членів одного тіла (а в 3-му виданні доголосів у хорі), Петро Скарга завершує промову так: «tak i w Rzeczypospolitej wyższe stany niech miejskimi i kmiecymi uie gardzą. Ci robaczkwowie ziemscy, ci ubodzy poddani, którzy w takiej są u was wzgardzie i ucisku, patrzcie, jako was noszą żywią i ubogacają».

І попереджає: «Miejcież na nie baczenie, aby, jako Apostoł mówi, członek podlejszy większe miał szanowanie; bo inaczej bez takiej zgody musicie wszyscy upadać i ginąć» [26, с. 293].

І всюди, де є найменша можливість, Петро Скарга не упускає нагоди звернутися до серця своїх слухачів і читачів, нагадуючи їм про дорогих йому «robaczkach ziemskich», «ubogich poddanuch», так само, як звертався до українських мас Іван Вишенський. Та все ж між ними глибоке провалля у поглядах на причини, що спонукають виступити на захист селянства: у Скарги на першому плані вимога його серця, його християнського настрою, зокрема, фінансові переживання за майбутнє держави, тому він стосовно питання про рівність людей стоїть на принципово іншій позиції, ніж Іван Вишенський.

Насправді ж Петро Скарга переконаний, що сам «Bóg wszechmogący postawił nad ludźmi panu i sędzią», яким треба бути покірними згідно з велінням апостола (Коринф., 12), бо «insza głowa, inakże oko, inakży język i zęby, inakże uszy, inakża ręka i noga», а відповідно до цього «musi być nierówność w Rzeczypospolitej: jeden zacniejszy, niżli drugi, jeden wyższy w stanie, a drugi niższy, jeden większą część ma, drugi mniejszą... Przetoż hardość jest wielka i głupstwo, gdy się wszyscy równemi sobie czynią» [26, с. 374]. Звідси його докір тим, що ремствують і не задоволені своїм становищем: «Drudzy na swoim stanie nie przestając, a wyższym zajrząc, równać się z nimi chcą. Rzemieśnik i kupiec równać się szlachcicowi, szlachcic wojewodzie, wojewoda królowi». І нарешті — «do takiego zbytku i utrat przyszło na szkłach, na potrawach, na koniach, wozach, pachółkach, iż Pan stanu najwyższego nic niema nad szlachcica» [24, с. 132]. Звідси і страх Скарги перед словами пророка (Ісайї, 25): «będzie sługa równo z panem, niewolnica, równa я panią swoją, i kapłan z ludem, i bogaty z ubogim...» [26, с. 210].

У цьому питанні Іван Вишенський рішуче розходиться зі Скаргою, бо польський проповідник зачарований ідеєю ієрархії, а наш виявляє вільні й демократичні погляди, наближаючись до вільнодумців аріанів. Із ними він сходиться зокрема у підпорядкуванні мирян кліру: «Лѣпше бо вамъ, — пише він своїм православним землякам, — безъ владыкъ и безъ поповъ, отъ діавола ноставленныхъ, до церкви ходити и православіе хранити, нежели съ владыками и попами, не отъ бога званными, у церкви быги и съ той ся ругаты и и православіе попирати. Не попы бо насъ спасутъ или владыки или митрополиты...» [2, с. 174].

Отже, полеміка, що розгорнулася між Петром Скаргою і його українськими опонентами, була інтелектуально різнорідною. Теологічні методи обох сторін були досить відмінні, вони віддзеркалювали різні соціальні ніші провідних мислителів та різні доктрини, які вони підтримували. Було б серйозним промахом вважати, що полеміка щодо первенства церкви і символів церкви віддзеркалювала загальний горизонт інтелектуальної історії XVII ст. [13, с. 21]. Вона торкалася свободи вибору Бога із набору тодішніх можливостей. Зусилля Петра Скарги сконцентрувалися довкола вчення про ставлення Бога до людини через благодать і таїнства. Після Тридентського собору (1563) Петро Скарга розкриває поняття про структуру і прерогативи церкви, місце Божої матері в домобудівництві порятунку і функції папи як намісника Христа на землі. У певному сенсі він пропагує екуменізм, закликаючи до об'єднання християнських церков, подолання релігійної ворожнечі, віддаючи пріоритет католицькій церкві.

Між Петром Скаргою і його православними опонентами було чимало спільного, наприклад, розуміння ваги семи таїнств (хрещення, миропомазання, покаяння, евхаристія, священство, шлюб і соборування). Розходження стосувалися інтерпретації філіокве. Згідно з православною традицією єдиний Бог існує в трьох іпостасях: Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Святий Дух, які зв'язані між собою нероздільно і незлитно. Єдиносутність та іпостасність Бога зумовлює єдність і повнозначність Старого і Нового Завітів. Комунікативна єдність Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Святий Дух артикульована в православ'ї як діалог і як взаємна любов, що виражено, наприклад, у двох типах іконографії, старозавітної («Трійця» Андрія Рубльова) і новозавітної («П'єтта» Ліберо Андреотті). У католицизмі формула філіокве прийнята як догмат. Полеміка між Петром Скаргою й острозькими захисниками православ'я відображає гуманістичне переконання, що релігія повинна займатися радше життям у всій його повноті, ніж теологічними міркуваннями. Полеміка також переконує в тому, що тодішня тенденція сприймати теологію як роз'яснення Святого Письма одностороння, вона свідчила про кризу з огляду на виникнення нових філологічних, літературних і екзегетичних прийомів Ренесансу, адже Святе Письмо не можна було ототожнювати із «загальноновизнаною версією тексту Вульгати», хоча Петру Скарзі, Бенедикту Гербесту та іншим здавалося, що «священна філологія» розхитує певні традиційні

католицькі вчення, особливо ті, що склалися в маріології та теології покаяння. Постає потреба вивчати оригінальні тексти. Звідси спроба острозьких полемістів зануритися в давньогрецький текст через прийоми герменевтики. Постає перші паростки націоналізму. Зростає сила політичної влади Речі Посполитої, її бажання використати католицизм як ідеологічний механізм, який забезпечує міцність і цілісність держа-

ЛІТЕРАТУРА

1. Брянцев К. Патриарх Кирилл и его заслуги для православной церкви / К. Брянцев. — СПб., 1881.
2. Вишенський І. Твори / І. Вишенський. — К., 1959.
3. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. / М. Возняк. — Львів, 1992. — Кн. 1.
4. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники / С. Голубев. — К., 1883. — Т. 1 (Приложения).
5. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. — К., 1995. — Т. VI.
6. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.) / П. Жукович. — СПб., 1903–1912.
7. Нічик В., Литвинов В., Стратій Я. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні / В. Нічик, В. Литвинов, Я. Стратій. — К., 1990.
7. Завитневич В. Палинодія Захарія Копыстенского и ея мѣсто в истории западно-русской полемики XVI–XVII вв. / В. Завитневич. — Варшава, 1883.
8. Ісаєвич Я. «Lusaеum Trilingue»: концепція гуманістичної школи в Європі / Я. Ісаєвич // Острозька давнина. — 1995. — Вип. 1.
9. Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Я. Ісаєвич. — Львів, 1983.
10. Ісіченко І. О. Петро Скарга і християнський схід: український вимір / І. Ісіченко // Слово і час. — 20012. — № 9.
10. Колосова В. П. Автограф Івана Вишенського / В. П. Колосова // Федоровские чтения–1978. — М., 1981.
11. Крымский А. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения / А. Крымский // Киевская сатира. — 1895. — № 9.
12. Макарий. История Русской Церкви / Макарий. — СПб., 1868. — Т. XI.
13. Мак-Ірат А. Інтелектуальні витоки європейської Реформації / А. Мак-Ірат. — К., 2008.
14. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-римська академія / І. Мицько. — К., 1990.

ви та солідаризацію людей через сакралізацію базових суспільних стосунків. Хоча ця спроба обернулася проти єзуїтів ідейним трагізмом і втратою архетипу братства. Та все ж ці речі збіглися з кризою усередині світу релігійних ідей, перетворивши згадану полеміку на могутній інтелектуальний рух, що викликав до життя феномен української полемічної літератури. І в цьому, безперечно, заслуга Петра Скарги.

15. Памятники полемической литературы в Западной Руси. — СПб., 1882. — Кн. 2.
16. Перетц В. Иван Вишенский и польская литература XVI ст. / В. Перетц // Записки Українського Наукового Товариства в Києві (історична секція) / За ред. Михайла Грушевського. — К., 1925 — Т. XIX.
17. Петров В. Западнорусские полемические сочинения XVI века / В. Петров // Труды Киевской духовной академии. — 1894. — № 9.
18. Смотрицький Г. Календар римський новий / Г. Смотрицький // Українська література XIV–XVII ст. — К., 1988.
19. Харлампович К. Западнорусские православные школы XV и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви / К. Харлампович. — Казань, 1898.
20. Шолом Ф. Иван Вишенский и Максим Грек (Из истории русско-украинских литературных связей XVI в. — начала XVII в.) / Ф. Шолом // Славянская филология : Сборник статей. — М., 1958. — Вып. 3.
21. Щурат В. До біографії і писань Івана з Вишні / В. Щурат // Записки НТШ. — 1909. — Кн. 1.
22. Ziomek J. Proza religijna. Piotr Skarga // Ziomek J. Renesans. — Warszawa, 2012.
23. Possevini A. Moscovia / A. Possevini. — Vilnae, 1586.
24. Skarga P. Kazania na Niedziele i Święta całego roku / P. Skarga. — Kraków, 1592.
25. Skarga P. O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu / P. Skarga. — Wilno, 1577.
26. Skarga P. Kazania sejmowy / P. Skarga. — Kraków, 1597.
27. Smotrycki M. Apologia peregrynacji do krajów wshodnich / M. Smotrycki. — Lwów, 1628.
28. Tretiak J. Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii breskiej / J. Tretiak. — Kraków, 1912.
29. Chodyncki K. Marcin Broniewski / K. Chodyncki // Polski słownik biograficzny (red. W. Konopczyński). — Kraków, 1935. — Т. 2.